

רוקח על יוסטינוס מרטייר

יוסטינוס מרטייר, דיאלוג עם טריפון היהודי, תרגם מיוונית והוסיף מבוא וקומנטר דוד רוקח. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, 2004. 382 עמודים.

לפנינו עבודה מלומדת באופן בלתי רגיל. מאמר זה מתפרסם כאן גם באנגלית במלואו, כי לדעתי מן הראוי שעבודה זאת תתורגם מעברית לאנגלית (אולי תוך שמוש באחד התרגומים האנגליים המצויים של הטכסט של יוסטינוס), כדי שתגיע לקהל קוראים גדול יותר. דיאלוג זה של יוסטינוס מרטייר יצא לאור פעמים רבות בעריכה מחודשת ועם פרושים של חוקרים מעולים; אך רובם של אותם חוקרים היו מלומדים נוצרים שהיו בקיאים בהיסטוריה ובתיאולוגיה של ראשית הנצרות, אבל ידיעותיהם בספרות היהודית של אותה תקופה לקו בחסר. כדי שנגיע לכלל הערכה מלאה ומעמיקה יותר של שלל הידע החבוי בדיאלוג זה היה דרוש חוקר שהוא בן בית גם במקורות הקלאסיים והפטריסטיים, אך באותה מדה גם בספרות חז"ל. פרופ' דוד רוקח הוא האיש המתאים בדיוק לדרישה זאת, וזאת משום שידיו רב לו גם במקורות הקלאסיים והפטריסטיים, אך הוא גם בן בית של ממש בספרות חז"ל לארכה ולרחבה (ר' למשל את המפתח לקטעי חז"ל בעמודים 357-360). צרוף זה הוא המכשיר אותו לכתוב מונוגרפיה מעמיקה וכוללת על טכסט פולמי זה שהגיע אלינו מראשית הנצרות.

בהקדמתו עומד רוקח בתמציתיות על מספר נושאים בסיסיים, כגון טבעו של אותו סוג ספרות המכונה אפולוגטיקה, הפרטים הידועים לנו על חיי יוסטינוס ותקופתו, מספר נושאים פולמיים מיוחדים, ידיעותיו של יוסטינוס בתורה שבעל פה, ודרכו בפירוש המקראות.

יוסטינוס הוא אישיות מרתקת. הוא נולד בניאפוליס, היא שכם של היום, בערך בשנת מאה לסה"נ (ר' האפולוגיה הראשונה שלו, 1.1). החפוש אחרי האמת הוביל אותו צעד אחרי צעד מן הפילוסופיה הסטואית והפריפטטית, דרך הפיתגוריאים והפילוסופיה הפלטונית (ר', דיאלוג זה, 2. 1-6), אל הנצרות, "הפילוסופיה האחת הנכונה והראויה" שגלה לו זקן אחד (שם 1. 3-7). אחרי שעבר לנצרות, הגיע לרומא, ושם כתב את שתי האפולוגיות שלו ואת הדיאלוג עם טריפון, שהוא הטכסט העתיק ביותר של כתב אפולוגטי נוצרי נגד היהודים שהשתמר במלואו. הספר מבוסס – כך נאמר לנו – על ויכוח שאולי התקיים באמת בין יוסטינוס לבין הפילוסוף היהודי טריפון. מכאן חשיבותו גם להבנת הנצרות הקדומה וגם להבנת ספרות חז"ל הקדומה (ספרות התנאים).

תרגומו של רוקח בהיר, והערותיו לטכסט הן מועט המחזיק את המרובה. הן כוללות את מראי המקומות הביבליוגרפיים הנחוצים, ומעריכות באופן ביקורתי את הפרשנויות השונות שהוצעו בעבר. הוא נותן לנו שפע של מקבילות, או מקבילות למראית עין, לדברי חז"ל, ומנתח את משמעותן של אותן הקבלות. הוא אף מתייחס בזהירות לשמוש שמשמש יוסטינוס בתרגום השבעים על נוסחאותיו השונות, ומשווה ביניהן לבין נוסח המסורה.

לחקר ספרות חז"ל, אחד הנושאים המעניינים ביותר הוא הצהרותיו החוזרות ונשנות – לפחות תשע פעמים – של יוסטינוס על כך שהיהודים לומדים בבתי הכנסיות שלהם לקלל את הנוצרים (16.4) וללגלג על ישו בתפילותיהם (2.137): האם יש בדברים אלה התייחסות ל'ברכת המינים', הברכה השתים-עשרה בתפילת שמונה עשרה? (על כך ר' רוקח בעמודים 61-67; 79-80; ובהערות 192-193). השאלה כאן היא כפולה: מי הם אותם 'מינים' הנזכרים בברכה זאת, נוצרים, יהודים שהתנצרו, או אולי גנוסטים – או שמא היו אלה האביונים, או 'נצרנים' (יהודים שהאמינו שישו היה משיח – אך לא בן אלהים, ובוודאי לא אל)? ולמי כיוון יוסטינוס את הדיאלוג שלפנינו, ליהודים (ואם כן, מדוע הוא תוקף אותם בצורה כה בוטה?), לגויים 'יראי השם', או לעובדי אלילים? רוקח דן בעמדות השונות של החוקרים בעבר, ודעתו היא שהדיאלוג פונה לאותם נוצרים שהיו

עובדי אלילים – או מוטב לומר עובדי אלילים שהתנצרו – שעדין נמשכו ליהדות ולקיום המצוות. אשר לברכת המינים, רוקח דוחה את עמדתם של פלוסר וקימלמן, לפיה כוונה ברכה זאת נגד כופרים בתוך היהדות ולא נגד נוצרים שאינם יהודים, והנוסח שנמצא בגניזה, "נוצרים והמינים", הוא נוסח מאוחר שפנה בעיקר נגד היהודים הנוצרים. רוקח מעדיף את עמדת החוקרים הסבורים שיש קשר ישיר בין דיאלוג זה לברכת המינים, שכבר במאה הראשונה לסה"נ הורחבה וכללה גם את עובדי האלילים שהתנצרו. לאחרונה פרסם יעקב טפלר מונוגרפיה בשם *ברכת המינים: יהודים ונוצרים במאבק בעולם העתיק*, שיצאה לאור בתרגומה האנגלי של סוזן ויינגרטן בטיבינגן בשנת 2007. טפלר דן בעניין ברכת המינים באריכות ובפרוט (ר') במפתח הענינים בספרו, עמוד 409, בערך "יוסטינוס מרטיר", ומסיק:

אין כל ספק שיוסטינוס הכיר את ברכת המינים וראה בה קללה המכוונת נגד הנוצרים. התנאים תקנו את ברכת המינים נגד המינים, וכפי שראינו, כלל מונח זה גם את היהודים שהתנצרו, גם את עובדי האלילים שהתנצרו, ואת כל הכופרים האחרים.

ברי שרוקח לא יכול היה עדיין לקרוא את ספרו של טפלר אך אני מניח שהוא היה מקבל מסקנה זאת.

כאן אבקש להעיר בקצרה על כמה פרטים קטנים:

לעמוד 8, הערה 26. על כך שישראל קבלו את התורה בכפיה, טוב היה רוקח עושה אילו התייחס למאמרו הקלאסי של דוד דאובה:

David Daube, "Covenanting under Duress", *The Irish Jurist* 2, 1967, pp. 352-359.

לעמודים 38-39. על ידיו של משה במלחמת עמלק כ'סימן לצלב', ראה מאמרי בכתב העת *טידא* 10, תשנ"ד, 1994, עמודים 164-170. לעמוד 71, הערה 150. בשאלה האם מצוה לאכול חמץ מיד עם גמר הפסח, יש להעיר שהגר"א היה עומד על כך שיש לאכול חמץ מיד אחרי הפסח: ר' ספרו *מעשה רב*, מהדורת ירושלים 1987, עמוד 209. לעמוד 84, הערה 214. על זיהוי הפיגם כ-*rieta graveolens*, ראה ספרו של יהודה פליקס, *הצומח והחי במשנה*, ירושלים תשמ"ג, 1983,

עמוד 123. לזיהוי המינטא כ-menthe piperita, שם, עמוד 100. ממסכת שביעית ט, א נראה שהפיגם היה פטור מתרומות ומעשרות, כפי שמעיר רוקח, כנראה משום שהוא גדל פרא כ'שכניו' באותה משנה, הירבוזין והשוטים (ר' פליקס, שם עמוד 77). כיון שבמסכת עוקצין א, ב הוא מופיע בסמיכות למינטא, אפשר להניח שגם המינטא היתה פטורה מתרומות ומעשרות. הדבר מעניין, שכן דוקא שני צמחים אלה מובאים אצל יוסטינוס כדוגמא לצמחים שמעשרים אותם. יתכן שהיו מינים מסוימים של צמחים אלה – כי ידוע שהיו כמה וכמה מינים (ר' פליקס, שם) – שהיו מגדלים אותם, כגון הפיגם הריחני ומינים מסוימים של מינטא, ואלה היו מעושרים, כיון שלא נחשבו לצמחי הפקר.

לעמוד 127, הערה 604. על כך ששני השעירים היו זהים בצורתם וכיו"ב, וכיצד הסיקו זאת חז"ל מהפסוק בספר ויקרא טז, 5, ר' ספרו של ברוך הלוי אפשטיין *תורה תמימה*, על ויקרא יד, 4, הערה 19, בה הוא מפרט את הגישה הפרשנית שהביאה למסקנה זאת. אבל ספק הוא אם דרך חשיבה זאת היתה בשימוש אצל מתרגמי השבעים. מכאן סביר להניח שגם יוסטינוס וגם ברנבס מצאו מסקנה זאת בטכסט מוקדם של חז"ל. ר' רוקח, עמוד 128, הערה 605.

עמוד 129, סוף הערה 605. נראה בבירור כי בשביל רבי עקיבא המינים הם גנוסטים או "הליניסטים כתוניים", ולא נוצרים, כפי שמעיר רוקח. (אגב, התייחסותו של ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" 4, עמוד 766, לספרו *Hellenism in Jewish Palestine* היא שגויה, ורוקח מתקנה שם.)

עמוד 134, הערה 643. במקום katalmbano יש לקרוא katalambano. עמוד 136, הערה 650. עוד לעניין מעמדו המיוחד של אברהם בספרות חז"ל, ר' ספרו של נ' וידר, *התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב*, כרך ראשון, ירושלים תשנ"ח, 1998, עמוד 77.

עמוד 137, הערה 652. רוקח סבור כי יחסו השלילי של רבי יהודה בר עילאי לנח היה "נובעת, קרוב לוודאי, מהשימוש הפולמוסי שעשתה בו הנצרות". דבר זה מוטל בספק. מדרש בראשית רבה 30, עמודים 270-275 (ובמקומות אחרים) משווה את נח לאברהם. אברהם התדיין עם הקב"ה כדי להציל את סדום ועמורה, ואילו נח לא

התחנן על שאר באי עולם. חז"ל שמו לב לכך שהמלה "לדרתיו" (= "לדורותיו"), בתאור צדקתו של נח היא חסרה, לציון שחסר משהו בצדקתו של נח. המוסרים דבר זה בבבלי, סנהדרין קח, א הם אמוראים ארץ ישראלים מן המאה השלישית, שבודאי לא הושפעו מפולמיקה נוצרית בעניין זה.

עמוד 151, סוף הערה 722. בעניין המסורת שהורדוס היה נכדו של אנטיפטרוס שהיה משמש במקדש אפולו – מסורת שהועמדה בספק ופורשה כהמצאה יהודית שמטרתה לפסול את הורדוס – מן הראוי להעיר כי כמה וכמה סמלים במטבעותיו של הורדוס קשורים ישירות לאפולו: ר' ספרי *מנהגי ישראל*, כרך ה', ירושלים תשנ"ה, 1995, עמוד 203.

עמוד 269, הערה 489. על הקשר בין התפלה לקרבנות, תמהני מדוע אין זכר למקום 'הקלאסי', בבלי ברכות כו, ב.

עמוד 291, הערה 695. על "ביטול המעוברים" (שבתוספתא, סוטה יג, ט, מהדורת ליברמן עמ' 233-234) של יוחנן כהן גדול (הורקנוס), ר' ספרו האנגלי של ליברמן: *Hellenism in Jewish Palestine, New York 1994, pp.140-143*.

עמודים 304-305, הערה 828. על ריבוי נשים בישראל בעת העתיקה ר' ספרו של מרדכי עקיבא פרידמן, *ריבוי נשים בישראל*, ירושלים תשמ"ו, 1986, עמודים 1-18.

התפלאתי גם על כך שאין בספר זה שום דיון בשאלת זהויו האפשרי של טריפון כתנא רבי טרפון. אם כי ברי שזהו זה הוא ענין להשערה שיש בה מן הספק, היתה זאת סברה שהציעו מספר חוקרים מן המדרגה הראשונה, וכדאי היה להזכירה. (ר' למשל ספרו של ב. ז. באכר, *אגדות התנאים* א, ב, יפו 1921, עמוד 80, הערה 6, וספרו של אמיל שירר: *E. Schürer, The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.E. - A.D. 135)*, revised and edited by G. Vermes, F. Millar, M. Black, vol. 2, Edinburgh 1979, p. 379, note 136, referring to Johann Christoph Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, Hamburg 1715, II. 837, etc.

יצירתו של יוסטינוס, משום חשיבותה המרכזית, היתה מושא לספרות מחקר ענפה ומשופעת במחלוקות זה עידן ועידנים. ר',

לדוגמא, את הביבליוגרפיה המפורטת ב-*Encyclopedia of the Early Church*, ed. Angelo Di Berardino (translated from the Italian by Adrian Walford), Cambridge 1992, vol.1, pp. 463-464 המתיחסת רק לספרות שפורסמה במחצית השנייה של המאה העשרים. אך גם כאן, נראה לעין שכמעט כל הכותבים היו נוצרים או בעלי נטיה לנצרות. מכאן שספרו של רוקח הוא תוספת חשובה מאין כמוה לאותה ספרות מחקר ענפה, בדיוק משום שהוא מוסיף עליה את המרכיב החז"לי. מסיבה זאת כונתי את רוב הערותי לצד זה של הספר, ספר שהוא באמת תוספת שיש לברך עליה לספרות המחקר על היהדות והנצרות.

דניאל שפרבר, אוניברסיטת בר-אילן